

Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən Qarabağın Alban-Xristian mülüklərinin mərkəzi hakimiyyətə tabe edilməsi

Aysel Sadıqova *

ORCID: 0000-0002-7719-6289

Xülasə

Məqalədə Qarabağın Alban-xristian mülüklərinin Qarabağ xanlığın banisi Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən mərkəzi hakimiyyətə tabe etdirilməsi mövzusu araşdırılmışdır. İlk mərhələdə Alban-xristian mülüklərinin Qarabağdakı tarixinə nəzər salınır, onlardan dördünün – Dizaq, Vərəndə, Çiləbörd və Talış (Gülüstan) mülüklüklərinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən Qarabağa gəlmə, Xaçın mülüklüyünün isə qədim Azərbaycan Alban sülaləsinin davamı olması qeyd edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində alban mülüklərinin tarixinin erməni tarixçiləri tərəfindən təhrif edilməsi, tutarlı qaynaqlara istinad edilmədən uydurma tarix yaradılması xüsusilə qeyd edilmişdir. XVIII əsrdə erməni tarixçiləri tərəfindən “erməni” adlandırılan Qarabağın xristian əhalisinin əslində Azərbaycan albanları olduğu məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Qeyd edilən dövrdə Qarabağda yaşayan alban mülükləri Rusiya çarı I Pyotra göndərdikləri məktubda özlərini erməni deyil, alban adlandırmışlar. Daha sonra, Pənahəli xanın Alban-xristian mülüklərinin seperatçı meyllərinin qarşısını almaq üçün gördüyü tədbirlər, onların mərkəzi hakimiyyətə tabe etdirilməsi və bir sıra mühüm məsələlər ilkin qaynaqlar əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, Pənahəli xan, Alban-Xristian mülükləri, alban, erməni

Gönderme Tarihi: 10/02/2021

Kabul Tarihi: 29/03/2021

*Doktora öđrencisi, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Tarih Enstitüsü, “Karabağ Tarihi” bölümü, Azərbaycan, aysel.sadqova@inbox.ru

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

SADIQOVA, A., “Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən Qarabağın Alban-Xristian mülüklərinin mərkəzi hakimiyyətə tabe edilməsi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 8, S. 1., 2021, s.426-443.

The subordination of the Albanian-Christian Meliks of Karabakh to the central government by Panahali Khan Javanshir

Aysel Sadigova *

ORCID: 0000-0002-7719-6289

Abstract

The subordination of the Albanian-Christian Meliks of Karabakh to the central government by the founder of the Karabakh khanate Panahali Khan Javanshir, is investigated in the article. In the first stage, the history of the Albanian-Christian Meliks of Karabakh is overviewed; meliks of the four melikates - the Dizag, Varanda, Chilaberd and Talysh (Gulustan) were newcomers to Karabakh from different regions of Azerbaijan, and meliks of Khachin were the descendants of the ancient Azerbaijani Albanian dynasty. The distortion of the history of Albanian meliks by Armenian historians and the creation of a fictional history without reference to reliable sources were especially emphasized in the research. It has been illuminated the issue of the Christian population of Karabakh, called "Armenians" by Armenian historians in the 18th century. It is stated that the Christian population of Karabakh was actually Azerbaijani Albanians. The Albanian meliks living in Karabakh during the mentioned period, in a letter to the Russian Tsar Peter I, called themselves not Armenians, but Albanians. Further, the measures taken by Panahali khan to prevent the separatist tendencies of the Albanian-Christian Meliks of Karabakh, their subordination to the central government and a great deal of important issues were investigated on the basis of primary sources.

Keywords: Karabakh khanate, Panahali khan, Albanian-Christian Meliks of Karabakh, Albanian, Armenian

Received Date: 10/02/2021

Accepted Date: 29/03/2021

* PhD student, Azerbaijan National Academy of Sciences, History Institute, Department of "Karabakh History", Azerbaijan, aysel.sadigova@inbox.ru

You can refer to this article as follows:

SADIQOVA, A., "Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən Qarabağın Alban-Xristian məliklərinin mərkəzi hakimiyyətə təbə edilməsi", *Academic Journal of History and Idea*, V. 8, N. 1, 2021, p.426-443.

Подчинение Албано-христианских меликств Карабаха центральной власти Панахали хана Джаваншира

Садыгова Айсель Али кызы *

ORCID: 0000-0002-7719-6289

Резюме

В статье исследуется вопрос подчинения Албано-христианских меликств Карабаха центральной власти Панахали хан Джаваншира, основателя Карабахского ханства. На начальном этапе исследования совершается краткий экскурс в историю Албано-христианских меликств Карабаха, при этом важно отметить, что четыре из них – меликства Дизак, Варанда, Чилеборд и Талыш (Гюлистан) - прибыли в Карабах из разных регионов Азербайджана, а меликство Хачын являлось последователем древней азербайджанской албанской династии. В рамках исследования была особо отмечена фальсификация армянскими историками истории албанских меликств, создание лживой истории без ссылок на достоверные источники. Было доказано, что христианское население Карабаха, которое в XVIII веке армянские историки называли «армянами», были азербайджанскими албанцами. В письме русскому царю Петру I албанские меликства Карабаха в указанный период времени, называли себя не армянами, а албанами. Далее, основываясь на данные первоисточников, были исследованы меры, принятые Панахали ханом для предотвращения сепаратистских тенденций Албано-христианских меликств Карабаха, их подчинение центральной власти, а также ряд важных вопросов.

Ключевые слова: Карабахское ханство, Панахали хан, Албано-христианские меликства Карабаха, албан, армянин.

Получено: 10/02/2021

Принято: 29/03/2021

* Аспирант, Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт Истории, Отдел «История Карабаха», Азербайджан, aysel.sadgova@inbox.ru

Ссылка на статью:

SADIQOVA, A., "Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən Qarabağın Alban-Xristian məliklərinin mərkəzi hakimiyyətə tabe edilməsi", *академическая история и мысль*, Т.8, NO.1, 2021, С. 426-443.

Giriş

Nadir şah Əfşara qədər 200 il ərzində Qarabağ bölgəsi Azərbaycan Ziyadoğlu Qacarların hakimiyyəti altında olmuşdur. Nadir şah bu nəslin qüdrətini sarsıtmaq üçün yarımköçəri Azərbaycan tayfalarının və Qarabağın beş xristian mülüklərinin torpaqlarını onların nəzarətindən çıxarmağa qərar vermişdir.¹ Bununla da Nadir şahın həmin ərazidə özünə qarşı gözlənilə bilən güclü qüvvəni parçalamaq istəyirdi. Ziyadoğullarından alınan bu torpaqlar bilavasitə onun qardaşı İbrahim xana tapşırılmışdı. Nadir şahdan sonra Qarabağ mülükləri “Otuzikili” tayfa birliyinin başçısı, Cavanşir tayfasından olan, müstəqil Qarabağ xanlığının yaradıcısı Pənahəli xan Cavanşirə (1748-1763) tabe oldular. O, qeyd olunan xristian mülüklər arasındakı nifaqdan bacarıqla istifadə edərək Ballıqaya və Ağdərə döyüşlərində onları tabe edə bilmiş və hakimiyyətini tanımağa məcbur etmişdir. Qarabağ xanlığın paytaxtı Pənahəli xan tərəfindən 1752-1756-cı ildə tikilmiş Pənahabad-Şuşa qalası olmaqla tezliklə Azərbaycan xanlıqları arasında ən güclü xanlıqlardan birinə çevrildi.

Qarabağın alban xristian mülükləri barədə erməni müəlliflərinin uydurduğu saxta fikirlər

Erməni müəllifləri və onların digər həmfikirləri Qarabağ ərazisində mövcud olmuş beş xristian mülüklüyünün rolunu şişirtməyə, hər bir mülüklüyü az qala “erməni milli dövlətçiliyinin nümunəsi”, “əsrlər boyu erməni dövlətçililiyi ənənələrini qoruyub saxlayan, yaşadan” qurum, knyazlıq və s. kimi təqdim etməyə və eyni zamanda erməni əhalisini tarixi Qarabağ ərazisinin yerli sakinləri olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Məsələn: erməni tarixçisi A.R.İoannisyan Qarabağ və İrəvan torpaqlarını erməni əhalisinin əsas hissəsinin cəmləşdiyi “tarixi Ermənistan ərazisi” adlandırmaqla yanaşı, Nadir şah dövründə Qarabağ ərazisində mövcud olan xristian mülükləri “faktiki olaraq müstəqil hakimlər, öz ərazilərində tam ixtiyar sahibi, özlərinə məxsus hərbi qüvvəyə malik knyazlıqlar” kimi təsvir etmişdir.²

1780-ci ildə Cənubi Qafqaz yürüşünə hazırlaşan V.A.Suvorov Azərbaycan ərazisi,

¹ Oktay Efendiyev, Yeşo raz o tak nazıvayemıx “Qarabaqskıx melıkstvax”, *Qarabaq:Kyurekçayskiy doqovor* – 200, Tahsil, Baku 2005, s. 87.

² Abqar İoannisyan, *Rossiya i Armyanskoe osvoboditelnoe dvıjenıe v 80-x q. XVIII veke*, İzd-vo AN Arm. SSR, Yerevan 1947, s. 15, 16.

xüsusilə Qarabağ və İrəvana gedən yollar, yaşayış məntəqələri və s. haqqında ətraflı məlumatlar toplayırdı. Qeyd etmək yerinə düşər ki, V.A.Suvorovun Q.A.Potyomkinə yazmış olduğu 1780-ci il 15 fevral tarixli raportuna əlavə olunmuş sənəddə Həştərxana gəlmiş Qarabağ məlikləri Adəm və Usubun Qarabağ və İrəvan xanlığında baş verən hadisələr haqqında məlumatları verilmişdi. M.Q.Nersisyanın ümumi redaktəsi ilə tərtib olunan “Erməni-rus əlaqələri”nin IV cildində nəşr olunanmış bu sənədin heç bir yerində “erməni məliyi” ifadəsi işlənmədiyi halda, A.R.İoannisyan həmin sənədi şərh edərkən məlikləri erməni adlandırmışdır.³ Qeyd olunan dövrdə məhz həmin ərazilərin sakinlərinin erməni olduğunu sübuta yetirməyə çalışan müəllif dövrün sənədlərini belə saxtalaşdırmaqdan çəkinməmişdir.

Erməni romanisti Raffi daha da irəli gedərək “Qarabağın erməni məliklərinin hakimiyyəti altında olması” fikirini irəli sürür.⁴ XVIII əsr erməni katalikosu Simeon İrəvanlı da “Cambr” adlı kitabında eyni saxtakarlığa yol verir və Xəmsə məliklərini erməni kimi təqdim edir.⁵ Erməni müəlliflərinin fikirlərini dəstəkləyən Atkin Müriel də Qarabağ xanlığı daxilində ermənilərin nüfuzedici səsə malik olduğunu iddia edir.⁶

Alban xristian məliklərin Qarabağda məskunlaşması tarixinə dair

XIX əsr Qarabağ salnaməçilərindən Mirzə Adıgözəl bəyə görə, “Xəmsə adı ilə məşhur olan beş mahalın hər birinin ayrı adı vardı. Bu mahalların sayı beş olduğundan, onlara Xəmsə adı verilmişdi. Dizaq məliyi Yeqan – Loridən, Vərəndə məliyi Şahnəzər-Göycədən, Çiləbörd məliyi Allahqulu – Mağavizdən, Gülistan (Talış) məliyi Usub – Şirvandan gəlmədirlər. Bu məlikliklərdən yalnız biri, Xaçın məlikləri Həsən Cəlalıyan övladıdır”.⁷ Digər “Qarabağnamə” müəllifləri də eyni faktı təsdiq edir. Hətta, əslən Cənubi Azərbaycan ermənisi olan Mirzə Yusif Qarabaği (Nersesov) də öz əsərində məliklərin Qarabağa gəlmə olduğunu qeyd edir.⁸

Erməni müəllifi P.T.Arutünyan da əksəriyyətini “xalq deyimləri” hesab etdiyi erməni “mənbələrindəki” məlumatlara əsaslanaraq təsdiq edir ki, bu məliklər Qarabağda

³ Güntəkin Nəcəfli, *XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri*, Nurlan, Bakı 2007, s. 144-145.

⁴ Raffi, *Melikstva Xamsı (1600-1827): Materialı dlya novoy armyanskoy istorii (Per. s arm. L.Kazaryana; Predisl. B. Ulubabyana)*, Nairi, Yerevan 1991, s. 44.

⁵ Simeon Yerevantsi, *Cambr. Pamyatnaya kniqa, zertsalo i sbornik vsex obstoyatelstv Svyatoqo prestola Eçmiadzina i okrestnix monastrey*, izd. Vostoçnoy literaturı, Moskva 1958, s. 159.

⁶ Muriel Atkin, *Russia and Iran 1780-1828*, University Of Minnesota Press, Minneapolis 1980, p. 12.

⁷ *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 36-37.

⁸ *Qarabağnamələr*, İkinci kitab, Yazıçı, Bakı 1991, s. 12-14.

XVII-XVIII əsrin əvvəllərində yaranmışdır.⁹ Sonra müəllif Xaçın mülkiyindən başqa digər mülklərin banilərini Qarabağa gəlmə olduqlarını etiraf edərək yazır: “Vərəndə mülkiyyətinin əsasını qoyan Şahnəzəryanlar nəslindən olan Mirzə bəy adlı birisi 1603-cü ildə Qeqarkunidən (Göyçə gölü yaxınlığında) Vərəndəyə (Qarabağ) köçüb gəlmişdi. Gülüstən mülkiyyətinin banisi “Qara yüzbaşı” Abov XVII əsrin əvvəllərində öz təbəələri ilə Udin kəndi Nicdən Talış (Qarabağ) kəndinə köçmüşdü. Çiləbörd mülklərinin sələfi Sünik xanını öldürüb 1687-ci ildə öz təbəələri ilə Qarabağa köçmüş mülk Esay idi. Dizaq mülkiyyətinin banisi mülk Yeqan idi. Mülk Yeqanlar ailəsi Qarabağa XVIII əsrin əvvəllərində, bir məlumata görə İrandan, digər məlumata görə isə Loridən (Gürcüstan) köçmüşlər. Qarabağın xristian mülkləri içərisində yalnız Xaçın mülkləri – Həsən Cəlalıyanlar tam yerli mənşəli idilər.¹⁰ Dövrün mənbəsində - “Təzkirət əl-Muluk”da ...Qarabağ mülklərinin adları yoxdur. Bu onunla izah oluna bilər ki, ...bu mülklər “ölkə”yə nisbətən daha xırda feodal mülkləri idilər, ikincisi mülklər XVII-XVIII əsrdə formalaşmışlar və XVIII əsrin əvvəllərində onların irsi mülklər kimi statusu hələ tam tanınmırdı”.¹¹

Qarabağın alban mülklərinin məktublarının saxtalaşdırılması:

Bu gün erməni tarixçiləri və onların həmfikirləri tərəfindən ictimaiyyətin beyninə belə bir fikir yeridilməkdə davam edir: Qarabağ mülklərinin əhalisi ermənilərdən ibarət olmuşdur. Bundan başqa erməni tarixşünaslığında Qarabağ mülkləri birmənalı şəkildə erməniləşdirilir və onların tarixən bu ərazidə məskunlaşmış, mənşəcə Qafqaz albanlarından olması tamamilə inkar olunur.

İ.P.Petruşevski XV əsrdə Qarabağ əhalisindən danışarkən qeyd edir ki, buranın alban əhalisi müxtəlif vaxtlarda erməniləşməyə məruz qalmışdır.¹²

Bu haqda qafqazşünas Veliçkonun fikirləri maraqlıdır. “Zaqafqaziya Albaniyası, yaxud ermənicə Ağvaniya məsələsi də olduqca maraqlıdır. Tərkibinə həm indiki Yelizavetpol quberniyası, həm Tiflis quberniyası, həm də Dağıstanın bir hissəsi daxil olan bu diyar ermənilərdən xristianlığı qəbul edən, lakin erməni mənşəli olmayan xalqların məskənidir. XIX əsrin əvvəllərinə qədər Üçmiədzin katolikosu ilə rəqabət aparan, bəzən də tamamilə ondan asılı olmayan ayrıca Ağvan, yaxud Gəncəsər katolikosu da mövcud idi. Vaxtilə Ağvan

⁹ Paruyra Arutyunyan, *Osvoboditelnoe dvijenie armyanskoqo naroda v pervoy četverti XVIII veka*, İzd.-vo Akademii nauk SSSR, Moskva 1954, s. 60; Efendiyev O.A., *a.g.e.*, s. 83.

¹⁰ Arutyunyan, P. T., *a.g.e.*, s. 60-61; Tofiq Mustafayev, “Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi XVIII əsrin I qərinəsində”, *Azərbaycan Xəbərləri, tarix, fəls. və hüquq seriyası*, Bakı 1988, №3, s. 38.

¹¹ Tofiq Mustafayev, “Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi XVIII əsrin I qərinəsində”, *Azərbaycan Xəbərləri, tarix, fəls. və hüquq seriyası*, Bakı 1988, №3, s. 37.

¹² İlya Petruşevskiy, “Qosudarstva Azerbaydjana v XV v.”, *Sbornik statey po istorii Azerbaydjana*, vıp. I., Bakı, 1949, s. 186; Efendiyev O.A., *a.g.e.*, s. 83.

katolikosunun dindarları olmuş xristianlar indi erməni hesab edilir və onların qarışıq xasiyyətlərini götürüblər”.¹³

Azərbaycan tədqiqatçılarının son tədqiqatlarında Qarabağ mülklərini birmənalı şəkildə erməniləşdirilməsinin tamamilə saxta, əsassız olduğu arxiv sənədləri əsasında təkzib edilmişdir. 1723-cü ilin martında Qarabağ mülklərindən 4-nün ətrafdakı dağıdıcı hücumlardan qorunmaq üçün I Pyotra ünvanladıkları məktub çox maraqlıdır. Məktubda təqdim edilən “alban türkləri” ifadəsi məktubun rus dilinə tərcümə edilmiş variantında “alban müsəlmanları” ifadəsi ilə əvəz edilmişdir.¹⁴ Bundan başqa Qarabağın xristian mülklərinin 1781-ci il 2 sentyabr tarixində II Yekaterinaya ünvanladıkları məktubunun erməni dilində olan variantında mülklər özləri haqqında “biz Arşaki və Alban taxt-tacının çarları nəslinə məxsusuq” ifadələrini yazmışlar. Erməni tarixçiləri həmin sənədi rus dilində təqdim edərkən qeyd etdiyimiz cümləni saxtalaşdırıb “biz erməni rəisləri nəslindənik” ifadələri ilə əvəz etmişlər.¹⁵ Göründüyü kimi, Qarabağ mülkləri mənşəcə alban, qıpçak türkləri olduqlarını unutmamışdılar.

Nadir şahın Qarabağın xristian mülklərinə daxili idarəetmədə müstəqillik verməsi və mülklərin separatçı meyllərinin güclənməsi

1736-cı il Muğan qurultayından sonra Azərbaycan dövlətçilik tarixində mühüm yer tutan Səfəvilərdən sonra Əfşarlar imperiyasının əsasının qoyan Nadir şah hakimiyyətini qəbul etmək istəməyən qarabağlılara divan tutmuş, bu diyarın türk-müsəlman əhalisini Əfqanıstan və Xorasana sürgün etmişdi.¹⁶ Qarabağ bəylərbəyinə qarşı gördüyü cəza tədbirlərindən biri də Qarabağın Xəmsə mülkləri adlanan beş xristian mülkiyyətinə daxili idarəetmədə müstəqillik verilərək birbaşa Azərbaycan vilayəti hakiminə tabe edilməsi olmuşdur. Bununla da bu mülklərin idarəsi Qarabağ bəylərbəyinin təbəçiliyindən çıxarılmışdı.¹⁷ Lakin Qarabağın Sarıçalı kəndindən olan, Qarabağ xanlığının banisi, Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Pənahəli xan Cavanşir ilk fürsətdə – Nadir şah Xorasanda olanda – 1737-1738-ci illərdə Qarabağ vilayətinə geri qayıtdı. Pənahəli bəy hələ Nadir şah sağ olarkən Qarabağı müstəqil idarə etməyə cəhd etmiş və onun ölümündən sonra Qarabağ torpaqlarında müstəqil Azərbaycan dövləti – Qarabağ xanlığının əsasını qoymuşdu.¹⁸ Müstəqilliyə nail olan Pənahəli xan onun təbəçiliyindən çıxarılan mülkləri yenidən öz təbəəsinə çevirmək üçün

¹³ Vasiliy Veliçko, *Kavkaz. Russkoe delo i mejduplemennie voprosı* (SPb., 1904), Elm, Bakı 1990, s. 66.

¹⁴ Yaqub Mahmudov, Guntekin Najafli, *The resettlement of Armenians to the lands of North Azerbaijan – the irrefutable truth of history*, Turkhan, Bakı 2020, p. 15.

¹⁵ Mahmudov, Y., Najafli, G., *a.g.e.*, p. 15.

¹⁶ Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, *Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər*, Təhsil, Bakı 2013, s. 25.

¹⁷ Tofiq Mustafazadə, *Qarabağ xanlığı*, Sabah, Bakı 2009, s. 31

¹⁸ Mahmudov, Y.M., Şükürov, K. K., *a.g.e.*, s. 25.

mübarizəyə başlamışdır. Məliklər də öz növbəsində siyasi müstəqillik xülyasına düşərək Pənahəli xanın güclənib öz hakimiyyətini bütün Qarabağ ərazisinə yaymasına müqavimət göstərirdilər. Pənahəli xan Gəncə və Şəki xanlıqları ilə yanaşı, Xəmsə məliklərinin də törədəcəkləri təhlükənin qarşısını almaq üçün müdafiə xarakterli qala bina etdirdi.¹⁹ 1748-ci il, noyabr ayının 22-də Kəbirli mahalında inşası başa çatdırılan bu qala Bayat qalası idi.²⁰ Məliklərin təhriki ilə o zaman güclü hərbi qüvvəyə malik Şəki xanı Hacı Çələbi xan 1748-ci ilin sonunda Bayat qalasına hücum edib onu mühasirəyə aldı. Bir ay mühasirədə qalan qala təslim olmadı. Məqsədinə nail olmayan, mübarizədə məğlub edilən Hacı Çələbi xan geri dönərkən demişdi: “Pənahəli xan bu vaxtacan bir sikkəsiz gümüş idi, biz gəldik, ona sikkə vurduq və qayıtdıq”.²¹ Pənahəli xanın bu qələbəsi onun şöhrətini və nüfuzunu artırdı. Bununla belə, o daxili düşmənləri – Cavanşir, Otuziki el başçıları, Xəmsə məliklərini ram etmək üçün çətin bir mübarizəyə başladı. Əvvəlcə paytaxtını dəyişdi. Şahbulağı adlanan Tərnəküt yurduna köçürtdü.²²

Pənahəli xan Cavanşirin Qarabağın alban xristian məlikləri ilə mübarizəsi

Bundan sonra Pənahəli xan Xəmsə məliklərinin bölüşdürücülük fəaliyyətinə qarşı mübarizəyə başladı. Vərəndə məliyi Şahnəzər öz əmisi Osipi (mənbələrdə Hüsü²³, Həsən²⁴ də adlandırılır) öldürüb hakimiyyətə keçdiyinə görə digər məliklərlə ədavətdə idi. Məlik Şahnəzərin Məlik Həsənin bütün ailəsini, kiçik oğlu Say bəydən başqa hamısını məhv etdiyini iddia edirlər. Əslində isə Məlik Həsən öləndən sonra Çanaqçıda oğulları Cavanşir ağa, İsa bəy, qızı Nazlı xanım qalmışdı.²⁵ Baş verən bu qətl hadisəsini əsas gətirən digər dörd məlik Şahnəzəri məlik kimi tanımaq istəmədilər. Onlar həm məlik Şahnəzəri cəzalandırmaq, həm də Vərəndəni qarət etmək üçün birləşib Vərəndəyə basqın etdilər, xeyli kəndi qarət etsələr də Şahnəzərə qalib gələ bilmədilər. Məlik Şahnəzər öz qüvvələri ilə Çanaqçı qalasında möhkəmləndi. Qış düşdüyü üçün Gülüstan, Çiləbörd, Xaçın və Dizaq məlikləri öz mülklərinə çəkilib yazda yenidən Çanaqçı qalasına basqın etmək qərarına gəldilər.²⁶ XIX əsr salnaməçisi

¹⁹ *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 111-112.

²⁰ *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 34; Mirzə Adıgözəl bəy, *Qarabağnamə*, Az.SSR EA nəşriyyatı, Bakı 1950, s.53

²¹ Mustafazadə, T.T., *a.g.e.*, s. 32; *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 35; Mirzə Adıgözəl bəy, *a.g.e.*, s. 54.

²² Mais Əmrahov, Ənvər Çingizoğlu və Habil Həsənov, *Qarabağ xanlığı*, Mütərcim, Bakı 2008, s.67

²³ *Qarabağnamələr*, İkinci kitab, Yazıçı, Bakı 1991, s. 110; *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 35; Mirzə Adıgözəl bəy, *a.g.e.*, s. 54

²⁴ *Qarabağnamələr*, İkinci kitab, Yazıçı, Bakı 1991, s. 16.

²⁵ Əmrahov, M., Çingizoğlu, Ə. və Həsənov, H., *a.g.e.*, s. 67.

²⁶ Arakelyan, A, “Karabax do zavoevaniya rossiyskim tsarizmom”, *İstoriçeskiy jurnal*, 1938, № 10, s. 75-76.

Mirzə Yusif Nersesov (Qarabaği) də Vərəndə mülkiyyətinə edilən bu hücum barədə belə yazırdı: “Məlik Şahnəzər özünü müdafiə etmək üçün Çanaqçı kəndində qalaça tikdirib, ətrafına divar çəkdirmişdi. Ona görə də mülklər Çanaqçı kəndini tuta bilməyib, Vərəndə mahalını qarət etdilər. Onlar gələn il yenə də qoşun və adamları ilə Çanaqçı kəndinin üzərinə hücum çəkərək, buranı güclə zəbt etmək və Məlik Şahnəzəri tənbeh etmək niyyətilə geri qayıtdılar”.²⁷ Belə bir vəziyyətdən istifadə edən Pənahəli xan onun köməyinə və dəstəyinə ehtiyac duyan məlik Şahnəzərlə yaxın münasibətlərindən istifadə etdi və ona təbəəliyini qəbul etməyi təklif etdi. Erməni tarixçisi Arakelyan bunu ittifaq kimi təqdim edir²⁸, lakin burada ittifaqdan daha çox Məlik Şahnəzərin xoşluqla Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etməsindən söhbət gedirdi. XIX əsr salnaməçiləri - Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Yusif Qarabaği də bu faktı təsdiqləyir. Məsələn, Mirzə Adıgözəl bəy belə yazır: “Məlik Şahnəzər özünü zəif və qol-qanadını sınımış gördü. O, gələcəyi gördüyündən, niyaz üzünü qul bəsləyən xanın kandarına sürtdü, itaət sırğasını qulağına asdı və xidmət kəmərinə belinə bağladı.”²⁹ Yaxud da Mirzə Yusif Qarabağının təbirincə desək “Məlik Şahnəzər o biri mülklərə nisbətən özünün zəif olduğunu və işin pis nəticə verəcəyini hiss etdi. O, ümitsiz qalıb, Pənah xanın yanına gəldi və ona pənah gətirdiyini, itaət etdiyini bildirdi. Mülklərin şərindən qurtarmaq üçün ona kömək göstərməsini xahiş etdi. Pənah xana axıradək itaətkar və sədaqətli olacağını bildirdi”.³⁰ Hətta Vərəndə məliyi qızı Hurizadə Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xana ərə verdi.³¹ Bununla da Pənahəli xan Vərəndə mülkiyyətini Qarabağ xanlığına tam tabe etmiş oldu. Vərəndə məliyi Şahnəzərlə məsləhət-məşvərət edən Pənahəli xan 1756-1757-ci illərdə Şuşa şəhərini bina etdi.³² Qeyd edək ki, Qarabağ xanlığının paytaxtı da Pənahabada – Şuşaya köçürüldü. Təxminən, 3-4 kvadrat verst ərazini əhatə edən Şuşa üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdu. Şəhərə yalnız dördüncü tərəfdən - şimal-şərqdən keçən dar və çox dolanbac cığırla qalxmaq mümkün idi. Heç də təsadüfi deyil ki, bəzi müəlliflər bu cığırı qədim Yunanıstandakı Fermopil keçidi ilə müqayisə edir və göstərirdilər ki, burada mövqə tutmuş bir neçə adam böyük bir ordunun qabağını saxlaya bilər.³³

²⁷ *Qarabağnamələr*, İkinci kitab, Yazıçı, Bakı 1991, s. 16.

²⁸ Arakelyan, A., *a.g.e.*, s. 75-76.

²⁹ *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 35; Mirzə Adıgözəl bəy, *a.g.e.*, s. 54.

³⁰ *Qarabağnamələr*, İkinci kitab, Yazıçı, Bakı 1991, s. 16.

³¹ *Qarabağnamələr*, İkinci kitab, Yazıçı, Bakı 1991, s. 13, 111.

³² *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 39-40; Mirzə Adıgözəl bəy, *a.g.e.*, s.62

³³ Yaqub Mahmudov, Camal Mustafayev, *Şuşa - Pənahabad*, Təhsil, Bakı 2012, s. 22, 25.

Vərəndədən sonra Xaçın məlikini tabe etmək üçün Pənahəli xan Məlik Şahnəzərlə birgə Xındırstan (Xinzırstan³⁴) kətxudası Mirzə xandan istifadə etdi. Belə ki, Mirzə xanı yanına çağırən Pənahəli xan ona Xaçın məliki Allahverдини təslim etmək qarşılığında məlik rütbəsini vəd etdi. Mirzə xan bu təklifi qəbul etdi. Xaçın mahalının məliki bir müddət düşmənçilik edərək əl-qol atdısa da, axırda (xana) tabe oldu və mərhum Pənah xan tərəfindən atasından qalmış və indi də mövcud olan özünün ayrıca mülkünə təyin edildi. Bütün Xaçın əhalisi itaət edərək tapşırılan xidmətləri düzgün yerinə yetirirdilər³⁵. Beləliklə Xaçın məlikliyi də Qarabağ xanından asılı vəziyyətə düşdü. Raffinin yazdığına görə bu hadisə 1755-ci ildə baş vermişdir. həmin gündən etibarən Həsən Cəlal övladlarının hakimiyyəti başa çatdı. Həmin ildə Xaçın məliyi Məlik Allahverdi öldürüldü.³⁶ Məlik Mirzə xan, onun xələfləri Məlik Allahverdi və Məlik Qəhrəman Qarabağ xanlarına sədaqətlə xidmət etdilər.³⁷ Erməni tədqiqatçı Maqalyana görə “Həsən Cəlalın nəslindən olan Məlik Allahverdinin iki oğlu var idi: Yesai və Məlik bəy. Matenadaranda Məlik bəyin Xaçın məlikliyinin vəkili təyin edilməsinə dair 1754-cü ildə Pənah (Pənahəli xan – A.S.) xanın fərmanı qorunub saxlanılır³⁸”. Bu faktın doğru olmasını təsdiq edən sənəd kimi o, Matenadarandakı Katalikosluğun arxivindən bir sənədin nüsxəsinə³⁹ istinad edir. Hətta Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xanın hicri tarixi ilə 1189-cu ildə (1775/17176-cı ildə) Məlik bəyin Xaçın mahalına zabit (müəyyən məbləğdə dövlət xəzinəsinə çatası vergini ödədikdən sonra müəyyən ərazidən vergi toplamaq hüququ əldə edən məmur)⁴⁰ təyin edilməsi, 1778-ci ildə isə bir başqa fərmanla Xaçın mahalına vəkilliyin qocalıq səbəbindən Məlik bəydən Qabriel bəyə verilməsi barədə məlumat verir.⁴¹ Qeyd edək ki, vətən tarixşünaslığında, mənbə kimi müraciət etdiyimiz “Qarabağnamələr”də bu barədə hər hansı bir məlumat yoxdur.

David Babayan adlı erməni politoloq Qarabağ xanlığına həsr etdiyi əsərdə⁴² Mirzə Yusif Nersesovun (Qarabağının) əsərinə istinadən Məlik Mirzə xanın Xaçında öz pulunu zərb

³⁴ *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 37; Mirzə Adıgözəl bəy, *a.g.e.*, s. 57.

³⁵ *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 112

³⁶ Raffi, *a.g.e.*, s.52; Artak Maqalyan, *Artsaxkie melikstva i melikskiy dome v XVII-XIX vv.*, Tsentr obşestvennix svyazey i informatsii, Yerevan 2012, s. 25

³⁷ Raffi, *a.g.e.*, s. 52.

³⁸ Maqalyan, A., *a.g.e.*, s. 135.

³⁹ Maqalyan, A., *a.g.e.*, s. 134.

⁴⁰ Maqalyan, A., *a.g.e.*, s. 135.

⁴¹ Maqalyan, A., *a.g.e.*, s. 135.

⁴² David Babayan, *Politiçeskaya istoriya Karabaxskoqo xanstva v kontekste artsaxskoy diplomatii XVIII veka*, Antares, Yerevan 2007.

etdiyini qeyd etsə də⁴³ bu barədə Mirzə Yusifin əsərində hər hansı bir məlumat yoxdur. Ümumiyyətlə, David Babayanın əsərində bu cür təhriflər az deyil. O hətta iddia edir ki, Qarabağdakı xristian mülkiyyətlərin hər birinin gerbi belə var idi.⁴⁴ Lakin, bu “fakt”ın da hər hansı bir elmi əsası yoxdur. Bütövlükdə, Mirzə xan və övladlarının bir müddət Qarabağ xanına sədaqətlə xidmət etməsinə baxmayaraq, Xaçın mülkiyyətində sabitlik tam bərqərar olmamış, bəzi vaxtlarda mərkəzi hakimiyyətə qarşı etirazlar baş qaldırmışdı. Xaçın mülkiyyətindən olan Allahverdinin oğlu Ulubab (Həsən Cəlalovların xələfi) Qarabağ xanlığına qarşı üsyan qaldırmış və Balıca oymağı yanında müqavimət göstərdikdən sonra oğlanları ilə birlikdə qılıncdan keçirilmişdi.⁴⁵

Xaçın mülkiyyətindən sonra digər mülkiyyətlər də tezliklə Qarabağ xanlığına tabe edildi. Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı bu barədə belə yazırdı: “Dizaq, Çiləbörd və Talış mülkiyyətləri isə bir neçə il onunla (Pənahəli xanla – A.S.) düşmənçilik və dava etdilər. Axırda, qətl-qarət və lazımi tədbirlərdən sonra (onlar da) itaət etdilər”.⁴⁶ Qeyd edək ki, həmin vaxtı Gülüstan mülkiyyətinə Məlik Ovsep (Yusif⁴⁷, Ovsep Məlik Bəyləryan⁴⁸), Çiləbörd mülkiyyətinə Məlik Adəm, Dizaq mülkiyyətinə isə Məlik Yesai rəhbərlik edirdi. Məlik Yesai iki müttəfiqini itirdikdən sonra təkbaşına Pənahəli xana qarşı ədavətini davam etdirdi.⁴⁹ Mirzə Adıgözəl bəy də Qarabağnaməsində bu faktı təsdiq edir. Onun verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, Pənahəli xanın ilk hakimiyyət dövrlərində, “Məlik Yegan övladından olan Dizaq mülkiyyəti ona düşmən oldu və üsyan etdi. Pənah xan qalib gəlib o nəsiləndən bir neçə nəfərini öldürdü. Onların qol-qanadları sındı və pərişan oldular”.⁵⁰ Bu hadisəni bir qədər fərqli təsvir edən Raffi Dizaq mülkiyyətinin rolunu şişirdərək yazır ki, “Pənah xan (Pənahəli xan – A.S.) 7 il Məlik Avanın oğlu Məlik Yesai ilə döyüşdükdən sonra başa düşdü ki, onu bu yolla tabe etmək mümkün olmayacaq və vəziyyətlə barışaraq qərara gəldi ki, onu “sülh” yolu ilə üstələsin...”.⁵¹ Əslində isə Pənahəli xana qarşı düşmənçilik edən Dizaq mülkiyyəti ilə mübarizə bu qədər uzun çəkməmişdir və Pənahəli xanın sülh yolu ilə mülkiyyəti aldatması barədə məlumatı təsdiq edən hər hansı bir fakt da yoxdur. Hətta Dizaq mülkiyyəti tabe edildikdən sonra Qarabağ xanlığının qarşı müqavimət göstərmiş Məlik Yeqanın övladları və qohumlarından bir qismi islam dinini

⁴³Babayan, D., *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁴Babayan, D., *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁵Mustafazadə, T.T., *a.g.e.*, s. 34.

⁴⁶*Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 112.

⁴⁷Əmrahov, M., Çingizozğlu, Ə. və Həsənov, H., *a.g.e.*, s. 61.

⁴⁸Raffi, *a.g.e.*, s. 44.

⁴⁹Maqalyan, A., *a.g.e.*, s. 47.

⁵⁰*Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 37; Mirzə Adıgözəl bəy, *a.g.e.*, s. 58.

⁵¹Raffi, *a.g.e.*, s.47.

qəbul etdi.⁵² Osmanlılara qarşı Nadir şahın apardığı döyüşlərdə öz igidliyinə görə Sultan rütbəsi almış Ağoğlanda yaşayan Çiləbörd məliyi Allahqulu Sultan əvvəlcə Pənahəli təbəəliyini qəbul etmiş, lakin sonralar xəyanətdə ittiham edilərək 1749-cu ildə Pənah xanın əmri ilə öldürülmüşdü.⁵³ 1880-ci illərin əvvəllərində “Xəmsə mülkəlikləri (1600-1827-ci illər)” adlı əsər yazmış erməni tarixi romançısı Raffi Çiləbörd məliyi Allahqulu Sultanın Pənahəli xanla münasibətləri barədə təhrifə yol verir. Belə ki, əsəri başdan-başa Pənahəli xana qarşı nifrət və ədavət aşıl原因an fikirlərlə zəngin olan Raffi yazır ki, guya “Pənah xan Nadir şahın sarayında bir müddət xidmət edib hansısa cinayət törədir və ölümdən xilas olmaq üçün öz doğma diyarına qaçmalı olur... O, Çiləbörd hakimi Allahqulu Sultana müraciət edir və onun yanında sığınacaq tapır. Məlik onu öz kəndlərində vergi məmuru təyin edir. Persiyadan (Nadir şah Əfşar imperiyasından – A.S.) Pənahın tutulub geri göndərilməsi ilə bağlı bir neçə dəfə ciddi göstərişlər gəlməsinə baxmayaraq o, məliyin himayəsindən istifadə edərək azadlıqda qalır”.⁵⁴ Bu fikirdə doğru olan sadəcə bir məqam var ki, o da Pənah xanın öz doğma diyarına qayıtmasıdır. Raffinin iddia etdiyi kimi Allahqulu Sultanın Pənahəli xanı himayə etməsi, az qala onu xilas etməsi kimi fikirlər reallığı əks etdirmir və onun yazdığı “tarixi roman” xaricində hər hansı bir mənbə tərəfindən təsdiqlənmir. Simeon İrəvanlı Alban katolikosluğunun tarixinə, o cümlədən Gəncəsər taxtına da xüsusi yer ayırdığı əsərində belə yazır: “Və budur Aqvankda (Albaniyada – A.S.) parçalanma və böyük nizamsızlıq yaranır. Gəncə erməniləri xanları Şahverdi ilə bir tərəfdə, digər tərəfdə isə Xəmsə erməniləri və Gəncəsər Pənah xanın oğlu İbrahimxəlil xanla digər tərəfdə dayanırdılar. Təsəvvür edə bilərsinizmi bizim dözülməz vəziyyəti, bu və digər tərəfdən nələr çəkdiyimizi! Hər iki tərəf bizə təhdidlə adamlar və məktub göndərir. Gəncədən xan və ermənilər bizə yazır ki, bizim katalikosu tanı və alban yeparxiyasına yaz ki, onlar da İohannes deyil, bizim yeparxiyanı tanıyırlar. Əks təqdirdə sən çoxsaylı qan tökülmələrinə səbəb olacaqsan. Xəmsə və Gəncəsərdən isə yazırlar: bizim katalikos İohannes tanı və yaz ki, bizim katalikosu tanıyırlar. Onlar həm də bizim xan Hüseyn-Əliyə (İrəvan xanına – A.S.) yazırlar ki, xəlifəni (xanlar və digər vəzifəli şəxslərin məktublarında erməni katalikosları xəlifə adlanırdı) məcbur etsin ki, bizim katalikosu tanı”.⁵⁵ Cambrda öz əksini tapan bu məlumatda alban kilsəsi ilə erməni kilsəsi arasında gedən bir mübarizənin də şahidi oluruq. Bu mübarizədən isə istifadə edən

⁵² *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 159-160.

⁵³ *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 160; Maqalyan, A., *a.g.e.*, s. 25.

⁵⁴ Raffi, *a.g.e.*, s.42-43.

⁵⁵ Yerevantsi, S., *a.g.e.*, c.159

Azərbaycan xanları idi. Belə ki, Cambrdan məlum olur ki, Qarabağın alban məliklərini Pənahəli xan, daha sonra oğlu İbrahimxəlil xan, Gəncə ermənilərini Gəncə xanı Şahverdi xan, Üçmüədzin, yəni Üçkilsə ermənilərindən isə İrəvan xanı Hüseynəli xan bütövlükdə Azərbaycandakı xristian icmasını özünə təslim etmək üçün istifadə etməyə çalışırdı. Cambrdakı bir məsələyə də aydınlıq gətirmək lazımdır ki, nə Simeon Yerevantsinin, nə də ondan sonra Raffinin erməni məlikliyi adlandırdığı məliklər birincisi erməni deyil alban türkləri olub və bunu hələ 1723-cü ilin martında Qarabağ məliklərinin I Pyotra etdikləri müraciət məktubu da təsdiq edir.⁵⁶ İkincisi də Qarabağdakı alban məliklikləri heç vaxt bütün Qarabağın hakimi olmayıb. Bu iddianı təsdiq edən bircə mənbə belə göstərmək mümkün deyil.

Qeyd edək ki, Çiləbörd hakimi Allahqulu Sultanın qardaşı Məlik Hətəm (Adəm – A.S.) Çiləbördün məliklik mülkünə sahib olduğdan sonra ⁵⁷ Məlik Hətəmin (Adəm – A.S.) köməkliyi ilə öz əmisini öldürərək məliklik taxtına Talışın beşinci məliki, Məlik Üsub Çiləbörd məliyi ilə ittifaq bağladı. ⁵⁸ Onlar uzun müddət öz obalarını Pənah xan dəstələrinin hücumlarından müdafiə etmiş, lakin məğlub olub Tərtər çayının yuxarılarında yerləşən alınmaz Cırmıx qalasına çəkilmişdilər. Bir ilə qədər qalada qaldılar.⁵⁹ Pənahəli xan dəfələrlə onlara qarşı hücumlar təşkil edərək onları xeyli tələfata məruz qoydu. Qalaları möhkəm olduğuna görə Pənahəli xan məqsədinə tam çatmadan geri qayıtsa da, gördüyü tədbirlər – xüsusilə məliklərin əkin məhsullarından məhrum edilməsi, ardıcıl yürüşlərin təşkili – sonda məlikləri Gəncə tərəfə qaçmağa vadar etdi. Onlar Şəmkir mahalında yeddi il çox zillət və son dərəcə çətinliklə dolandılar.⁶⁰ Yalnız bundan sonra geri qayıdaraq Qarabağ xanına itaət göstərdiklərini bildirdilər.⁶¹ Bununla belə fürsət düşdükcə xanlığa xəyanət etməkdən çəkinmirdilər. Belə ki, Əhməd bəy Cavanşir yazır ki, onlar geri qayıtdıqda sonra da “həm özləri və həm də övladları (birincinin oğlu Məlik Məcnun) daim Qarabağa hücumlar edirdilər”. ⁶² Hətta Urmiya xanı Fətəli xan Əfşarın elçilər göndərərək Qarabağ xanlığından asılılığı qəbul etməyi təklif edəndə Xəmsə məliklərindən Çiləbörd və Talış məlikləri də fürsətdən faydalanıb Urmiya xanının 1760-cı ildə Fətəli xanın yanında Qarabağa yürüşündə iştirak etdilər. Lakin 6 ay davam edən

⁵⁶ *Gerasim Ezov, Snoşeniya Pyotra Velikoqo s Armyanskim narodom. Dokumentı, Tip. İmp. Akademii Nauk, Sankt Peterburq 1898, dok №218*

⁵⁷ *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 38; Mirzə Adıgözəl bəy, *a.g.e.*, s. 59.

⁵⁸ *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s., s. 160

⁵⁹ *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 160

⁶⁰ *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 38-39; Mirzə Adıgözəl bəy, *a.g.e.*, s. 59-60.

⁶¹ Mustafazadə T.T., *a.g.e.*, s. 34

⁶² *Qarabağnamələr*, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989, s. 160

yürüşlə bir nəticə əldə edilmədi. Raffi urmiyalı Fətəli xanın Şuşaya hücumu ilə bağlı tamamilə uydurma məlumat verir. Onun yazdığına görə, Pənahəli xan və müttəfiqi məlik Şahnəzər təslim olmuşdu və guya Fətəli xanla məliklər Hətəm (Adəm – A.S.) və Usub (Yusif – A.S.) arasında belə razılışma var imiş. Fətəli xanı və məlik Şahnəzəri adı çəkilən iki nahiyə verməliymiş. Ancaq Fətəli xan sözünün üstündə durmayaraq 10 min tümən alıb Pənahəli xanı azad etmiş, ancaq oğlu İbrahimxəlil ağanı isə girov kimi özü ilə aparmışdır.⁶³ Uydurmaların davam etdirən Raffinin yazdığına görə bundan sonra məliklər yeni müttəfiq axtarır və gürcü çan Teymurazla əlaqəyə girirlər. Guya 1762-ci ildə gürcülərin və məliklərin birləşmiş qüvvələri Pənahəli xanın Qarqar çayı sahilində məğlubiyyətə uğratmış, Pənahəli xan Arazdan cənuba qaçmağa cəhd göstərmiş, lakin tutulmuşdu. Ancaq Teymuraz da sözünə əməl etməyərək Pənahəli xanı düşmən məliklərə verməmişdi. Belə olduqda məliklər şəkili Hacı Çələbi xana müraciət etmiş, Hacı Çələbi xan gürcüləri darmadağın etmişdir. Ancaq Teymuraz buna qədər ödənc alıb Pənahəli xanı azad buraxmadı.⁶⁴ Raffinin yazdıqlarının uydurma olduğunu elə bu fakt təsdiq edir ki 1762-ci ildə Hacı Çələbi xanın ölümündən artıq 7 il keçmişdi.⁶⁵

Erməni tarixi roman yazarı Raffi əsərinin əsas süjet xəttinə sadıq qalaraq məliklikləri yüksəldib, Qarabağ xanlığını alçaltmağa davam edərək belə yazırdı: “Pənahəli xanın məliklərlə mübarizəsi 20 ilə yaxın davam etmiş və Qarabağa bərpası çətin olan dağıntılar vurmuşdur. Nəticədə Pənah xan (Pənahəli xan – A.S.) çıxılmaz vəziyyətdə qalaraq Allahqulu Sultan, Məlik Yusif və Məlik Yesai ilə sülh yolları axtarmağa çalışdı. Sülh danışıqları Şuşa qalasında deyil, neytral məkanda – Amaras monastrında keçirilməli idi... Pənah xanla birlikdə Naxçıvan xanı Heydərqulu xan da gəlir... Pənah xan sözünə sadıq qalamayaraq Allahqulu Sultanı həbs edir və onu Şuşa qalasında zindan saldırır, bir neçə gün sonra da edam edir (1756-cı ildə).”⁶⁶ Raffinin məliklərin Qarabağ xanlığına vurduğu “sarsıdıcı zərbələr” və “20 illik qəhrəmancasına dirənişlərini” göstərən “inanılmaz dəlillərini” sübut edən hər hansı bir tarixi mənbə mövcud deyil. Yaxud da Raffinin qeyd etdiyi “Tyuli-Arzuman, Dəli-Mahrassa (Dəli rahib – A.S.) və Çalağan yüzbaşı kimi şəxslərin Qarabağda 7 il heç bir türkü Mazi kamurcdan (yəni Qarqar çay üzərindəki körpüdən – A.S.) Çiləbörd və Gülüstana keçməyə qoymamışdır” ifadəsi əslində müəllifin xəyal gücünə söykənir. Hətta Raffi o qədər məlikləri

⁶³ Raffi, *a.g.e.*, s.57.

⁶⁴ Raffi, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁶⁵ Mustafazadə, T. T., *a.g.e.*, s. 46.

⁶⁶ Raffi, *a.g.e.*, s. 52-53.

yüksəltməyə aludə olur ki, Dəli Mahrasa adlı rahibi “Qarabağda erməni Koroğlusu”⁶⁷ adlandırır. Bütövlükdə, Pənahəli xanın Qarabağın mülükləri ilə mübarizəsi Raffinin yazdığına görə gəncəli Şahverdi xanın vasitəçiliyi ilə barışıq bağlanmasıyla başa çatır. Burada bir məqam da maraqlıdır. Növbəti dəfə tarixi hadisələri təhrif edən Raffi yazır ki, Gəncə xanın Şahverdi xanın məsələyə müdaxiləsi etməsi əslində Çiləbörd mülüki Məlik Adəmin bir vaxtlar onu həyatını xilas edib sığınacaq verməsi, hətta Məlik Yusifin də Şahverdi xana qohum olması ilə bağlı idi. Belə ki, Məlik Yusifin anası Qəmər Sultan Şahverdi xanın xristianlığı qəbul edən qardaşı qızı idi.⁶⁸ Gəncə xanı Şahverdi xanın “bir mülükiyə sığınması”nı təsdiqləyən bir mənbə məlumatı tarix elminə məlum deyil. Bu da azmış kimi Raffi yazır ki, Şahverdi xanın təşəbbüsü ilə Qarabağ xanı ilə mülüklüklər arasında əldə olunan barışığın şərtlərinə görə, guya Pənahəli xan nəinki mülüklərin daxili işlərinə qarşımamağı, hətta xarici düşmənlərlə müharibə haqqında qərar verərkən mülüklərlə razılaşıdırmağı, Qarabağda öz mülüklərini genişləndirməməyi öhdəsinə götürübmüş.⁶⁹ Heç bir tarixi mənbə Raffinin bu uydurmasını təsdiqləmir.

⁶⁷ Raffi, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁶⁸ Raffi, *a.g.e.*, s.60.

⁶⁹ Mustafazadə T.T. Qarabağ xanlığı, s. 46; Raffi, *a.g.e.*, s. 61.

Sonuç

Qeyd olunan dövrdə, Qarabağ xanlığı ərazisində xristian mülklərin olması ilə başqa xanlıqlardan fərqlənirdi. Rusiya dövlətinin himayə etdiyi və erməni kilsəsi tərəfindən təhrək edilən bu mülklərdən bəziləri hələ Pənahəli xanın dövründən başlayaraq bir tərəfdən xanlığın daxilində mərkəzləşməyə mane olur, digər tərəfdən xaricdən Qarabağ xanlığına qarşı basqınların təşkilinə və həyata keçirilməsinə kömək etməklə xanlığın müstəqilliyini sarsıtmağa çalışırdılar. Bütövlükdə, Pənahəli xan Cavanşirin “Xəmsə mülkləri”ni mərkəzi hakimiyyətə tabe etməsi heç də Raffi kimi erməni tarixi roman yazıçısının qeyd etdiyi kimi 20 ilə yaxın fasiləsiz davam edən hərbi əməliyyatlar və “xüsusi barışıq anlaşması” hesabına başa gəlməmişdir. Qarabağın xristian mülkləri sahib olduqları ərazilərdə öz nüfuzlarını qoruyub saxlamaq üçün Pənahəli xana qarşı istənilən düşmənlə birləşərək hər daim fürsət güddüklərindən bəzi vaxtlarda xanlığın üçün başağrısı olmuşdular. Bununla belə Pənahəli xan onları ram etməyi bacarmış, hətta xanlığa tabe olmayan mülkləri 7 il Gəncə xanlığına sığınmağa məcbur etmişdir. Yalnız Gəncə xanın vasitəçiliyi ilə mülklər Qarabağ xanına itaətini bildirərək bu ədavətə müvəqqəti də olsa son qoymuşdular.

Kaynaklar

ARAKELYAN, A., “Karabax do zavoevaniya rossiyskim tsarizmom”, *İstoriçeskiy jurnal*, 1938, № 10, s.68-78.

ARUTYUNYAN, P. T., *Osvoboditelnoe dvijenie armyanskoqo naroda v pervoy çetverti XVIII veka*, İzd.-vo Akademii nauk SSSR, Moskva 1954.

ATKİN, M., *Russia and Iran 1780-1828*, University Of Minnesota Press, Menneapolis 1980.

BABAYAN, D., *Politiçeskaya istoriya Karabaxskoqo xanstva v kontekste artsaxskoy diplomatii XVIII veka*, Antares, Yerevan 2007.

EFENDİYEV, O. A., Yeşo raz o tak nazıvayemıx “Qarabaqskıx melikstvax”, *Qarabaq:Kyurekçayanskiy doqovor – 200*, Tahsil, Baku 2005, s. 83-88.

EZOV, Q. A., *Snoşeniya Pyotra Velikoqo s Armyanskim narodom. Dokumentı*, Tip. İmp. Akademii Nauk, Sankt Peterburq 1898, dok №218.

ƏMRAHOV, M., ÇİNGİZOĞLU, Ə. və HƏSƏNOV, H., *Qarabağ xanlığı*, Mütərcim, Bakı 2008.

İOANNİSYAN, A. R., *Rossiya i Armyanskoe osvoboditelnoe dvijenie v 80-x q. XVIII veke*, İzd-vo AN Arm. SSR, Yerevan 1947.

Qarabağnamələr, Birinci kitab, Yazıçı, Bakı 1989.

Qarabağnamələr, İkinci kitab, Yazıçı, Bakı 1991.

MAHMUDOV, Y. M., MUSTAFAYEV, C. M., *Şuşa - Pənahabad*, Təhsil, Bakı 2012.

MAHMUDOV, Y. M., ŞÜKÜROV, K. K. *Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər*, Təhsil, Bakı 2013.

MAHMUDOV, Y., NAJAFLI G., *The resettlement of Armenians to the lands of North Azerbaijan – the irrefutable truth of history*, Turkhan, Baku 2020.

MAQALYAN, A., *Artsaxkie melikstva i melikskıye doma v XVII-XIX vv*, Tsentr obşestvennix svyazey i informatsii, Yerevan 2012.

MİRZƏ ADİGÖZƏL BƏY, *Qarabağnamə*, Az.SSR EA nəşriyyatı, Bakı 1950.

MUSTAFAYEV, T., “Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi XVIII əsrin I qərinəsində”, *Azərbaycan Xəbərləri, tarix, fəls. və hüquq seriyası*, Bakı, 1988, №3.

MUSTAFAZADƏ, T. T., *Qarabağ xanlığı*, Sabah, Bakı 2009.

NƏCƏFLİ, G., *Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)*, Nurlan, Bakı 2002.

PETRUŞEVSKIY, İ. P., “Qosudarstva Azerbaydjana v XV v., *Sbornik statey po istorii Azerbaydjana*, vip. I., Baku, 1949, s. 153-224.

RAFFİ, *Melikstva Xamsı (1600-1827): Materialı dlya novoy armyanskoy istorii* (Per. s arm. L.Kazaryana; Predisl. B. Ulubabyana), Nairi, Yerevan 1991.

VELİÇKO V.L., *Kavkaz. Russkoe delo i mejduplemennie voprosı* (SPb., 1904), Elm, Bakı 1990.

YEREVANTSİ, S., *Cambr. Pamyatnaya kniqa, zertsalo i sbornik vsekh obstoyatelstv Svyatoqo prestola Eçmiadzina i okrestnix monastirey*, izd. Vostoçnoy literaturı, Moskva 1958.